

УДК 94(477)

Олександра Троханяк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ БЕРЕЖАНЩИНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано події пов'язані зі встановленням польської влади у Галичині після польсько-радянської війни, які супроводжувалися жорстоким ставленням до українського населення.

Ключові слова: захоплення, арешти, знущання, зловживання, реформа.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, щоб показати факт нерівноправності українського і польського населення Східної Галичини, яке після повалення ЗУНР увійшло до складу новоутвореної Польської держави. Дослідження проблеми дало можливість глибше зрозуміти соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, які відбулись в Західній Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. на прикладі Бережанщини.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань: на прикладі Бережанського повіту комплексно проаналізовано особливості новоутвореної польської держави, переосмислено результати приходу польської влади на територію Галичини.

Об'єкт дослідження – економічне, соціальне та суспільно-політичне становище Бережанщини як окремої адміністративної одиниці Галичини в 20-ті роки ХХ ст.

Предмет дослідження – соціально-економічні та суспільно-політичні зміни на Бережанщині після ліквідації ЗУНР, еволюція форм, методів боротьби українців Бережанського повіту в окреслений період.

Основна мета публікації – проаналізувати соціально-економічне та політичне становище українців Бережанщини на початку ХХ ст.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі різноманітних джерел для глибокого з'ясування актуальних питань соціально-економічного і суспільно-політичного життя Західної України на поч. ХХ ст.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Тернопільської області. Деякі з них публікуються вперше. Також важливим джерелом є мемуари, зокрема Є. Петрушевича [23] й Л. Цегельського [25].

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано істориками та краєзнавцями Зокрема, у працях Я. Баріша [15], В. Бемка [16], І. Борковського [19], М. Глинського [20], М. Перфецького [22]. Здійснено аналіз історичних подій з погляду часу в сучасних працях Б. Тищика, О. Вівчаренка, Н. Лешковича [24], В. Чоповського [26], І. Лісної [21].

Польське адміністрування західноукраїнських земель початку 20-х рр. ХХ ст. змушуює вкотре осмислювати факт нерівноправності українського населення під окупаційним режимом і повертають до визначення значущості незалежності Української держави.

Автори "Бережанської землі", розповідаючи про цей період, вказували, що у 1920 р., отже "ще задовго до рішення Ради Амбасадорів, Галичину перезвали поляки на "Всходню Малопольську", запроваджено цивільну адміністрацію та поділено її на три "воєводства"; "розпочалась безоглядна польонізація місцевого шкільництва і адміністрації; урядовців-українців масово звільняли з посад, а поліційна сваволя тероризувала все українське суспільно-громадське життя. Список населення та вибори в 1922 р., українці збойкотували" [16, с. 233]. На бойкот поляки відповіли масовими арештами. "Напередодні виборів в'язниця у Бережанах, що містилась при окружному суді, була переповнена – там заперли понад 300 осіб! Через нестачу місця біля 340 осіб з Бережанщини поліція вивезла до в'язниці в Тернополі. Тому, що й там було переповнення, Бережанців приміщені в бараках так зв. "ЮР" (Єньци, Уходзыци, Репатріянци) за дротами". Усім заарештованим, сфальсифіковано всякі вигадані злочини проти поляків під час українсько-польської війни. Але більшість заарештованих знали, що це запобіжні заходи на час виборів, після них усіх їх звільнили без будь-яких наслідків [16, с. 233].

Під час польсько-радянської війни у 1920 р. та після неї – до 1923 р. у польській армії не вистачало солдатів і офіцерів, особливо офіцерів. Про це читаємо у праці "Перед переломом 1923–1926" [27, с. 26], що "в даній території 52 місяців існування тої страшної війни (Першої світової – автор), кадри старого офіцерського складу або були знищеними, або через поранення стали нездатними до військової служби", і наводиться такий приклад, що "в одному з гвардійських полків в боях з Росією, склад офіцерів протягом війни змінився 17 раз – стільки було вбитих чи тяжко поранених" [12, арк. 1–2].

Після Першої світової війни постало питання поповнення офіцерських кадрів, якими б малистати поляки, а солдатами – українці, населення Східної Галичини не підтримувало польського уряду і не йшло служити у польську армію. Підтвердженням такого факту є також архівні матеріали польської адміністрації. Зокрема, у "Інструкції вказівки поліції Тернопільського воєводства" наголошено на необхідності "мобілізації мужчин в польську армію в зв'язку з відступом польських військ, [...] місце збору улаштоване і функціонує в Чорткові" [12, арк. 1–2], а також "в зв'язку з примусовою евакуацією 6-ї армії WP (Війська Польського) у завойованих повітах східної Малопольщі й залишеного в зв'язку з тим розпорядження про властиве пересування фронту, дає вказівку про мобілізацію" українських чоловіків до польської армії [12, арк. 3–5].

Українці відмовлялися від такої служби, про що також читаємо у архівних документах. Зокрема, у "Розпорядженні Окружного Командування поліції Тернопільського воєводства" вказано, щоб у "Східній Галичині створити воєнно-польові суди і посилити жандармські війська по кордоні з метою виловлювання дезертирів і притягнення їх до відповідальності" [13, арк. 5]. У наступному документі сказано, що у переважній більшості дезертирами є українці й деколи єbreї [17, арк. 6]. Аналогічного змісту інформацію знаходимо й інші документи. Наприклад, таємний циркуляр, виданий як "Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства до Бережанської повітової команди 18.07.1920", у якому наказано "організувати воєнні суди в зв'язку з відмовою служити в польській армії", які застосувати щодо бережанських українців [14, арк. 2], та "припис" "аби затримати недобитки фронтових військ", "виловлювати дезертирів, а тих, хто не зголосується до призову" віддавати під воєнні суди [14, арк. 3]. Українське населення терпіло від зловживань польської влади, відчувалася нестача товарів першої необхідності, особливо продуктів, але українцям допомогу не надавали, лише полякам.

Зрозуміло, що зовсім недоречно припускатися думки, що українці змирилися з насильством та зловживаннями поляків. У донесенні до слідчого представництва уряду в Krakovі від Галицького намісництва зазначено, що С. Петлюра не провів відповідної агітаційної роботи серед українців

Східної Малопольщі щодо підтримки польської влади, і ті, у свою чергу підтримують більшовиків, особливо згадано Бережанський, Коломийський, Бориславський та Радехівський повіти. “Тутешні українці не тільки не зупинили антипольську діяльність, але ще і масово підсилили її, особливо з поверненням бувших жовнірів”, “додає їм сили відступ поляків” на радянсько-польському фронті [5, арк. 57–59].

Значну агітаційну діяльність для боротьби за демократичні права проводили емігранти зі США, підтримуючи більшовиків. Такі дії спонукали українців до саботажу і крадіжок у їх маєтках. Так, у Бережанському повіті “попалено доми, здійснено мордування поляків, викрадено споживчі артикули на продукти, що належали польським громадянам, в повіті діють банди українців. Тому в Коломії (на 97 осіб) і в Бережанах (на 50 осіб) утворено школи постових. У документі сказано, що в найближчий час буде утворено Слідчі установи в Коломії та Бережанах, так як тут склалась найгірша ситуація антипольської діяльності та більшовицької підтримки” [5, арк. 59–62]. Бережанське старство зверталося до Галицького намісництва з проханням надати фінансову допомогу польським громадянам, що потерпіли від пограбувань, підпалів, а також встановити у повіті громадський порядок [4, арк. 33]. Тож протистояння між українцями і поляками загострювалися.

Наслідуючи приклад уряду ЗУНР про збір зброї й боєприпасів, улітку 1920 р. польський уряд видав “Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства”, у якому сказано про “організацію в Східній Галичині збору зброї й амуніції для потреб армії”, та “Вказівку здати зброю упродовж 10–20 липня 1920 р. щоб не проводити безконечно лишню конфіскацію”, а тим, хто не здасть, була погроза тюремного ув’язнення [11, арк. 3]. Та зброї у населення не було, усю здали УГА.

Є. Петрушевич розкрив причини польського захоплення Східної Галичини, наголошуючи на тому, що це українські території і з приходом ЗУНР, поляки позбавились би своїх земель, а це 2089853 га [23, с. 3] – більше, ніж займають українці, й тому Польща, завоювавши Східну Галичину, “хоче використати своє хвилеве панування на те, щоби відібрati країв його український характер. Це має статися через планову колонізацію Сх. Галичини польськими селянами з Польщі”. Замість земельної реформи на користь місцевого, себто українського селянства – “Польща переводить колонізацію Сх. Галичини польським селянством, спровадженим з Польщі між яке має бути поділена велика земельна власність краю. І в цім напрямі працює земельне законодавство Польщі. Земельну реформу в Польщі рішать отсі два закони польського сойму: 1) закон з 10 липня 1919, який містить основи земельної реформи і 2) закон з 15 липня 1920, який містить постанови про переведення земельної реформи” [23, с. 5].

Отже, у липні 1920 р. польський сейм ухвалив закон про аграрну реформу, згідно з яким “підлягали парцеляції (розподілу) деякі поміщицькі маєтки (всього в Галичині – 52), однак, по-перше, у поміщиків могло залишатись до 400 га на господарство”, тож, поміщицьке землеволодіння не було ліквідоване, а по-друге, “розпарцельовані землі” повинні були передаватись майже виключно польським осадникам-колоністам, бо це є, як вважали представники польських ділових і політичних кіл, життєвим інтересом теперішніх і майбутніх поколінь Польщі, оскільки жодного клаптика польської землі не повинно бути передано в чужі руки. Уже до середини 1921 р. у Східній Галичині польські колоністи одержали понад 160 тис. га землі. Це становило майже 1/4 усього земельного фонду, що підлягав розподілу [24, с. 184]. Земельна реформа дозволила полякам набути на українські землі і поселившись, заволодіти найкращими галицькими ґрунтами, українцям же дозволялося право викупу лише 5 % землі.

На Бережанщині відбувалися аналогічні події, що й в усій Східній Галичині. Земля – як основне багатство належала багатим землевласникам. У с. Нараєві із загальної площею 7421 моргів землі – 5221 морг належав графу Потоцькому, 300 моргів – церкви, 180 – костелу, а 986 селянських дворів мали лише 1620 моргів, причому половина цієї землі належала 15 багатим селянам. У с. Рекшині 28 сільських дворів були власниками лише 165 га землі, 2 поміщики мали 344 га, церкви належало 137 га. У Куропатниках 30 власників мали по 10–30 га землі, 60 сімей володіли ділянками 0, 5–1 га землі, а 40 бідняцьких родин були безземельними. У с. Мечищеві 40 заможних родин володіли 110 га землі, а інші 500 дворів мали лише 725 га. У с. Потутори 10 осадників мали 200 га кращих земель, а половина селян до 1 га землі [18, с. 42]. Зі спогадів про село Потутори читаємо: “Восени (1920) Потутори знову опинилися під польською окупацією. Майже 200 гектарів землі належали до польських родин, лиш чверть селянських дворів мала до двох гектарів, а інші були змушені найматися” [15, с. 544]. Ці дані наочно свідчать про те, що селяни Бережанщини страждали від малоземелля, а незначна кількість польських поміщиків та колоністів володіла більшою частиною родючих земель.

Діяв у Бережанах земельний банк, у власності якого була понад 1 тис. га лісу Вартість одного моргу землі дорівнювала 600 злотих, для порівняння корова коштувала 100 злотих. Селянин купити

за таку ціну землі не міг і тому брав позику в банку, який вимагав двох поручителів. Якщо позикодержець вчасно не віддав грошей у банк, їх мав повернути поручитель [22, с. 2]. Відбудова власних будинків і господарства вимагала негайних дій, адже Бережани упродовж 1914–1920 рр. переходили з рук в руки 127 разів, місто було зруйноване на 87 %, а села Шибалин, Жовнівка, Посухів, Потутори, Баранівка, Куропатники, Бишкі, Конюхи, Бище, Жуків, Гиновичі, Лапшин були повністю спалені і зруйновані, та й решта достатньо знищено й пограбовані. Та антиукраїнські дії польської влади не давали ніякої можливості населенню покращити своє становище.

Р. Чубатий, описуючи село Рибники, згадував про насильне насаджування колоністів-поляків на українських землях. З великих фільварків графа Потоцького “приділено їм великий простір доброї землі й там таки в короткому часі постала значна оселя-колонія польських зайдів, яких влада всякими засобами й полегшами – попирала”. Багато з них, не були ніколи рільниками і зовсім не розумілися на хліборобстві, а приїхали шукати наживи, це були “новітні зайди-аргонауни, що прибули по золоте руну”. Але скоро “вони, продавши вози, коні, корови, а вкінці й одержане безплатно поле, поверталися назад у свої сторони з добрими долярами” [25, с. 339]. Такі господарі прийшли не тільки у села Бережанського повіту, а й в усю Східну Галичину, та зрозумівши, що не вміють господарювати, продавали землю і поверталися до Центральної Польщі. Українцям з 1920 р. заборонялося будувати помешкання, тому багато українців виїжджають за океан.

В. Бемко згадував складні часи на Бережанщині, пишучи, що повоєнний період був складним для загалу населення. Серед міського населення – нужда, нестача хліба. “Горожанський комітет” у Львові, дізnavшись про важке становище у місті, надіслав вагон збіжжя як допомогу для українського населення Бережан і Ф. Свістель, Ф. Коковський та І. Богач, колишній хорунжий УГА, ділили це збіжжя, у якому було по половині пшениці й жита [17, с. 114].

Бережанщина особливо потерпала від зубожіння, адже вона прийняла більшовиків і підтримала їх у створенні Галицької Соціалістичної Республіки (ГСРР), лише би позбутись ганебної польської влади, тепер польський уряд мстив населенню, забираючи останнє. Не крацю складалась ситуація в освіті: “До першої світової війни Бережанщина мала 72 % українських народних шкіл, а інші – це так зв. “утраквістичні” та польські школи. З окупацією Західних Земель України в 1919–20 рр. почалась повна полонізація шкільництва і зараз же зліквідовано сільські шкільні ради”, – повідомляє В. Бемко, – “повітовий шкільний інспектор став всесильним володарем; разом з польською організацією “Польська рада народова”, він ліквідував українські школи в повіті, посилаючи до шкіл по змозі більше вчителів-поляків” [17, с. 88]. Польський уряд ставався повністю знищити українське слово, мову, культуру.

Матеріальні нестатки, зловживання і знущання поляків щодо українського населення змушували бережанську спільноту до протистоянь. Про це свідчать архівні документи. Зокрема, звіт Бережанського староства президії Галицького намісництва, у якому сказано, що населення міста погано і “з неповагою відноситься до польської жандармерії, далеко не так як за австрійських часів”, бо “відділи не є забезпечені такими військовими кадрами, які би користувалися повагою від населення”. А от до більшовиків ставлення було дуже добрим і “тепер тяжко поправити ситуацію по відношенню до польської влади”. І хоч “в Бережанах офіційно не існує жодної політичної організації”, та дії українців дуже консолідовани, особливо в пограбуванні поляків, що відбувається через те, що в повіті не вистачає продуктів, цукру, гужового транспорту. В надсиленні військових загонів потреби не існує, та “було б добре запровадити такий контингент, який би заправляв повітом” – це військові, які б “впливали на населення так, щоб вони визнали нашу владу” і “не виглядали привілейованим станом в Галичині при польській владі”. Для прибулих буде відведено найкращі землі, й особливо ті, що належали графу Потоцькому [6, арк. 1–2]. Тому в повіт приїжджало усе більше поляків, які й отримували найродючіші землі, а бережанці часто залишалися взагалі без землі й не хотіли миритися з полонізацією краю, піднімалися на повстання. У повідомленні до намісництва від Бережанського староства повідомляється, що 10 грудня 1920 р. в Бережанському повіті почався бунт і ще продовжується (17.12.), який “супроводжується підступною зрадою, порушеннями громадського порядку, бунтом, злісним пошкодженням телеграфу”, виступ проходить “із застосуванням зброї та вибухових матеріалів”. По всьому місту та приміських селах розвішано “плакати з оголошенням про непокору владі”. Декого з порушників спіймали і з ними розбирається окружний суд та прокуратура [5, арк. 93]. Та арешти не зупинили виступів бережанців, про що сказано в наступному повідомленні й наголошується, що після розвішаннях 12.12.1920 р. оголошень “із закликом про непослух польській владі”, на бунт піднявся весь повіт [5, арк. 103]. Польська поліція ще довго боролася з повсталими, проводила масу арештів і, згідно з рішеннями польських судів, багатьох розстріляли або ув'язнили.

У 1921 р. польський уряд розпочав підготовку до виборів у сейм і було створено комісії з перепису громадян. Це викликало нездовolenня серед населення Східної Галичини, “виникає

антипереписний рух проти польського уряду". В усіх повітах, у тому числі і в Бережанський, введено військо, бо становище, що склалось, "потребувало довготривалих заходів військового впливу" – такі дані знаходимо в документі-звіті Тернопільської волості [9, арк. 2, 14–16, 22, 24, 26]. Бережанське старство повідомляло, що з появою переписного комісара, руське (тобто українське) населення масово залишали доми і тікали в поля, а випадково зустрівшися вдома відмовлявся відповідати. В Бережанський повіт було введено війська кавалерійського ескадрону" [9, арк. 2, 29, 34]. Саме так було введено військові загони і в усі інші повіти, у яких розпочались сильні заворушення.

Народ не корився польській владі, бойкотував вибори до сейму 1922 р. Як розповідав М.Глинський, вибори у Бережанах 5 листопада 1922 р. закінчилися арештом 15 робітників, які боролись за свої права і висловлювались проти недемократичних виборів [20, с. 3]. Із донесення Бережанського повітового старства до президії Тернопільського воєводського управління про бойкот населенням повіту виборів депутатів до польського сейму від 8.11.1922 р.: "В додатку надсилаю зведення про наслідки голосування, згідно з списками кандидатів у депутати законодавчого сейму, яке відбулося 5 листопада 1922 р. З цього зведення видно, що в більшості гмін, зокрема там, де проводилася терористична агітація, незважаючи на забезпечення порядку серед населення установами безпеки та всілякі умовляння, в голосуванні взяло участь лише кілька осіб, та й то члени комісії. А дуже часто голосували навіть не всі члени комісії. Так, у гміні Жовнівка, незважаючи на те, що комісія зібралася, ніхто не голосував, навіть і члени комісії. В тих гмінах з переляку не взяли участі у виборах навіть виборці- поляки. Єврейського населення голосувало 93 проц. Староста" [10, арк. 4].

І хоч уряд ЗУНР і президент Є. Петрушевич уже перебували за кордоном в еміграції, проте постійно звертався до країн Антанти з приводу польської політики у Східній Галичині та порушення ними прав і свобод українського населення [2], повідомляли про злодіяння польської влади над українцями [3], надсилали доповідні записки про політичне ущемлення прав і свобод українців поляками [1, арк. 76] та про важке матеріальне становище населення Галичини. Але всі ці заходи були безуспішними.

Отже, з осені 1920 р. Східна Галичина і Волинь переходили під владу Польщі, де знову проти українського населення почалися репресії, арешти, знущання польської поліції, жандармерії, влади, навіть цивільного населення. Багато осіб, зокрема інтелігенції, було засуджено до тюремного ув'язнення, кинуто в концтабори за "державну зраду". Але український народ не скорився, він і надалі продовжував боротьбу за свою волю.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6, оп. 2, спр. 3а, 109 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 49, 109 арк. 3. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 55, 153 арк. 4. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 4, спр. 5264, 117 арк. 5. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 8, спр. 3835, 87 арк. 6. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 8а, спр. 140, 12 арк. 7. ЦДІАЛ України, ф. 211, оп. 1, спр. 9, 23 арк. 8. Держархів Львівської обл., ф. 108, оп. 1, спр. 753, 43 арк. 9. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 9, 81 арк. 10. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 221, 94 арк. 11. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 21, 32 арк. 12. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 30, 98 арк. 13. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 39, 42 арк. 14. Держархів Тернопільської обл., ф. 274/2с., оп. 1, спр. 39, 122 арк. 15. Барыш Я.В. Потутори / Я.В. Барыш, М.В. Мельничук // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [Упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] – Т.2. – Торонто – Нью-Йорк-Лондон-Сідней-Бережани-Козова, 1998. – С. 542–546. 16. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.] – Видавець: Комітет "Видавництва Бережани". – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с. 17. Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журналне видавництво "Тернопіль", 1993. – 391 с. 18. Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В.Бич, Н.В.Бич. – Тернопіль: "Навчальна книга – Богдан". – 2005. – 77 с. 19. Борковський І. Національна справа. Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною / І. Борковський. – Віденсь, 1920. – 269 с. 20. Глинський М. Про вибори 1922 року / М.Глинський // Нове життя. – № 107. – 5 грудня 1962. 21. Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 244 с. 22. Перфецький М.І. Бережанський земельний банк / М.І. Перфецький // Червоні Бережани. – № 148. – 12 грудня 1961. – с. 3. 23. Петрушевич Є. Польська колонізація Східної Галичини / Є. Петрушевич. – Віденсь: "Український прапор", 1921. – 253 с. 24. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) / Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. – Коломия: Вік, 2000. – 270 с. 25. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью Йорк: Булава, 1960. – 314 с. 26. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні. (1918–1939) / В. Ю. Чоповський. – Львів: Край, 1993. – 211 с. 27. Ясуня J. Pred prefotem 1923–1926. Przeżycia / J. Jacyna . – Warszawa, 1929. – 231 с.

Александра Троханяк

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЦЕВ
БЕРЕЖАНЩИНЫ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. ХХ СТ.**

В статье проанализированы события связанные с установлением польской власти в Галичине после польско-советской войны сопровождающиеся жестоким отношением к украинскому населению.

Ключевые слова: захват, аресты, издевательства, злоупотребления, реформа.

Olexandra Trohaniak

**SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF UKRAINIANS BEREZHANY
REGION IN THE EARLY 20-IES THE TWENTIETH CENTURY**

The article analyzes the events associated with the establishment of the Polish government in Galychyna after the Polish-Soviet war that accompanied brutal attitude towards Ukrainian population.

Key words: capture, arrest, torture, abuse reform.